

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 113-144

Erken Dönem Kûfe’de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi

The Position and Importance of Masjids in Kufa in the Early Period in
Fiqh Education

Abdullah ÖNDER

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi,

İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku ABD

Assistant Professor, Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Islamic Law

onderabd@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4141-5873

DOI: 10.47424/tasavvur.1244385

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Ocak / January 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 4 Nisan / April 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Önder, Abdullah. "Erken Dönem Kûfe’de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 1 (Haziran 2023): 113-144. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1244385>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

İslâm tarihi boyunca cami ve mescidler müslümanların hem ibadetlerini ifa ettikleri hem de ilmî faaliyetlerini icra ettikleri mekânlardan biri olmuştur. Bu anlamda İslâm kültür tarihinde müslümanlar medreselerin yaygınlaşmasına kadar Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimleri çoğunlukla bu mekânlarda öğrenmişlerdir. Özellikle müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretleriyle birlikte burada inşa ettikleri Mescid-i Nebevî tam bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bunda *Ashâb-ı Suffe* denilen kimselerin büyük payı vardır. Çünkü bunlar burayı hem barınak hem de okul olarak kullanmışlardır. Mescid-i Nebevî'nin bu fonksiyonu daha sonra inşa edilmiş Kûfe gibi şehirlerin mescidlerini etkilemiştir. 17/638 yılında Kûfe şehrinin kuruluşuyla birlikte şehrin merkezinde ve mahallelerinde mescidler inşa edilmiştir. Çeşitli vesilelerle buraya gelen sahâbe bilgi birikimlerini buradaki mescidlerde halka aktarmışlardır. Böylece Kûfe'deki mescidler ilk zamanlarında sahâbenin İslâmî ilimlere dair bilgilerini aktardıkları merkezler olmuştur. Zamanla bu mescidlerde çeşitli ilim halkaları kurulmuş, kurulan bu halkalarda âlimler kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh birikimlerini sonraki nesillere aktarmışlardır. Özellikle bu mekânlardaki fıkıh halkalarında birçok önemli fakih yetişmiştir. Alkame b. Kays, Mesrûk b. Abdurrahman (el-Ecda'), Esved b. Yezîd, İbrâhim en-Nehaî, Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi fakihler bunlardan bazılarıdır. Bu önemli fakihlerin fıkıh birikimlerini çoğunlukla Kûfe'deki mescidlerde edinmiş olmaları ve bunlardan bazılarının ise Hanefî mezhebinin oluşumunda önemli katkılarının olması, söz konusu mekânlardaki fıkıh tedrisatının nicelik ve niteliğini önemli kılmıştır. Neticede birçok fakihin yetişmesinde mekân hizmeti sunması açısından Kûfe'deki mescidlerin önemli rolünün olduğu görülmüş ve bu mekânların bu husustaki fonksiyonu çalışma konusu edilmiştir. Böylece bu çalışma cami ve mescidlerin tarihsel süreçteki fonksiyonunu sınırlı da olsa gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Tedrisat, Mescid, Kûfe.

Abstract

Throughout the history of Islam, mosques and masjids have been in a position where Muslims both perform their prayers and perform their scientific

activities. In this sense, in the history of Islamic culture, Muslims mostly learned and taught sciences such as the Qur'an, tafsir, hadith and fiqh in these places until the spread of madrasahs. Especially the al-Masjid al-Nabawi, which the Muslims built here with their migration from Mecca to Medina, has become a full center of science. People called *Companions of Suffa* have a great share in this situation. Because they used this place both as a housing and a school. This function of al-Masjid al-Nabawi affected the mosques of cities such as Kufa. With the foundation of Kufa in 17/638, mosques were built in the center and in the quarters of the city. The Companions who came here for different reasons conveyed their knowledge to the public in these mosques. Thus, in the first period the masjids in Kufa became the centers where the Companions conveyed their knowledge of Islamic sciences. Over time, various scientific circles were established in these mosques, and scholars transferred their knowledge of tafser, hadith and fiqh to the next generations. Especially many important jurists were trained in these places. Some of them are 'Alqamah b. Qays, Masruq b. Abdurrahman, Aswad b. Yazid, Ibrâhîm al-Naha'i, Hammâd b. Abû Suleimân, Abû Hanîfah, Sufyan al-Thawri, Abû Yûsuf and Imam Muhammad. That these important jurists mostly acquired their knowledge of fiqh in the mosques in Kûfa and that some of them had important effects on the formation of the Hanafi sect made important the quantity and quality of the fiqh education in these places. As a result, it has been seen that the masjids in Kûfa have an important role in the raising of many jurists and the function of these places in this regard has been studied. Thus, this study aims to reveal the function of mosques and masjids in the historical process, albeit limited.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Education, Mosque, Kûfa.

Giriş

İlk dönem İslâm kültür tarihinde birçok mekân eğitim kurumu işlevi görmüştür. Okuma yazma öğretiminin yapıldığı kütüphaneler, devlet idarecilerinin çocuklarına yönelik eğitim öğretim faaliyetlerinin yapıldığı saray okulları, daha çok ticari amaçla açılmış olsa da eğitim öğretime de katkıda bulunan kitapçı dükkanları, birçok âlimin aynı zamanda ilmî faaliyetlere açtıkları evleri ve namaz ibadetinin ifa edildiği, sosyal faaliyetlerin yürütüldüğü ve ilmî faa-

liyetlerin yapıldığı cami ve mescidler bu eğitim kurumlarına örnek verilebilir. Bunlar arasında yer alan ve çalışmamıza konu olan mescidler, asırlar boyunca müslümanlar nezdinde dinî eğitimin vazgeçilmez olduğu ve süreklilik arz ettiği mekânlar olmuştur.¹

İslâm tarihinde ilk mescid olma özelliğini taşıyan Kubâ Mescidi ile mescidler önemli dinî, sosyal ve kültürel mekânlar haline gelmiştir. Bu mescidden sonra inşa edilen Mescid-i Nebvî ile mescidin taşıdığı bu fonksiyonlar ileri seviyeye taşınmıştır. Öyle ki bu mescidde ibadetlerin yanında eğitim öğretim faaliyetleri de yoğun bir şekilde yürütülmüş, bu durum mescide ibadet mekânı olmasının yanında eğitim öğretim yeri olma özelliğini de kazandırmıştır. Bundan sonra inşa edilen cami ve mescidlerde bu özellik yer almaya devam etmiştir. Dolayısıyla eğitim öğretim faaliyetindeki aktif rolünü, medreselerin kuruluşuna kadar korumayı başarmış cami ve mescidler ilk dönem İslâm kültür tarihinde önemli bir işlev görmüştür denilebilir.

Hz. Peygamber zamanından özellikle Emevîlerin ilk dönemine kadar mescidlerde eğitim öğretim kapsamında Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin bir bütün olarak öğretildiği görülürken, daha sonra bu ilimlerin yavaş yavaş birbirinden ayrıştığı, her bir ilimde ihtisas sahibi âlimlerin yetiştiği anlaşılmaktadır. Mescidlerde başta iç içe öğretilen söz konusu ilimler yine bu mekânlarda her biri bir ilim dalına ait olmak üzere farklı halkalarda öğretilmiştir. Çoğunlukla bu halkalarda yetişmiş hocalar zamanla buldukları beldelede ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bu beldelerden biri de birçok fakih yetiştiren Kûfe'dir.

Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında Kûfe şehri kurulurken (17/638) merkezi konumda olacak şekilde ilk önce mescidin yeri tespit edilmiş ve burada Kûfe Mescidi inşa edilmiştir. Zamanla bu mescid ibadet mekânı olmasının yanında eğitim öğretim faaliyetleri için de önemli bir mekân haline gelmiştir. Mescidde ilim halkaları oluşturulmuş, bu ilim halkalarında Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimler okutulmuştur. Bu merkez mescidinin yanı sıra mahalle mescidlerinde de bu ilmî faaliyetler yürütülmüştür. Kûfe'de bu mescidlerdeki yoğun

¹ Adnan Adıgüzel, "İslâmiyet'in İlk Dönemlerinde Eğitim Öğretim", *Diyanet İlmî Dergi* 37/2 (2001), 46; Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 204.

ilmî faaliyetler neticesinde bir kısmı Hanefî mezhebinin kurucu âlimleri arasında yer alacak olan birçok önemli fakih de yetişmiştir. Söz gelimi Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Abdurrahman (el-Ecda') (ö. 63/683), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738), Ebû Hanife (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805) gibi fakihler bunlardan bazılarıdır. Bu ve diğer birçok fakih, genel olarak fıkıh birikimlerini Kûfe'deki mescidlerde elde etmişlerdir. Dolayısıyla bu mescidler fıkıh ilminin oluşumuna, gelişimine ve yaygınlık kazanmasına önemli bir katkı sunmuştur. Bu çalışma ile birinci amacımız Kûfe'deki mescidlerin fıkıh ilmine olan bu katkısını ortaya çıkarmaktır. İkinci amacımız ise okuyucuya günümüzdeki cami ve mescidlerin fonksiyonları ile erken dönem Kûfe'deki cami ve mescidlerin fonksiyonları arasında mukayese yapma imkânı kazandırarak İslâm mabedinin tarihsel süreçteki serüvenine ışık tutmaktır.

Esasında cami ve mescidlere yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Bu anlamda *İSAM* gibi veri tabanlarını taradığımızda onlarca çalışma karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalarda çoğunlukla doğrudan veya dolaylı bir şekilde mescidin fonksiyonları ve tarihsel işlevi hakkında genel bilgiler görmek mümkündür. Ancak yaptığımız bu çalışmayla mescidin fonksiyonu ve tarihsel işlevi hakkında daha özel ve detaylı bir çalışma ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca bu çalışmayla mescidin tarihsel değişimine de dikkat çekmeye gayret ettik. Diğer taraftan Kûfe özelinde dil, tefsir, fıkıh, hadis ve kıraat gibi ilimlere dair -eksiklikler olmakla birlikte- birçok çalışma yapılmıştır. Biz de bu çalışmayla özel olarak Kûfe, genel olarak fıkıh ve mescid ile ilgili çalışmalardaki eksikliklerin giderilmesine katkıda bulunmaya çalıştık.

1. Kûfe Şehrinin Kuruluşuna Kadar Mescidlerde Fıkıh Tedrisatı

Hız. Peygamber'e risâlet görevinin verildiği 610 yılından itibaren genelde İslâmî ilimlerin, özeldir fıkıh öğretiminin de başladığını söylemek mümkündür. Ancak Mekke Dönemi'nin kapsadığı yaklaşık 13 yıl boyunca daha çok inanç ve ahlak konuları öncelikli olmuş, fıkıha dair konular bu alanlara nazaran zayıf kalmıştır.² Buna rağmen ahkâm içerikli Mekki âyetler üzerine müstakil çalışma yapılmış ve bu çalışma neticesinde Mekke'de inen ahlak, ibadet,

² Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 53.

muâmelat ve ceza hukuku ile ilgili temel düzeyde hüküm ihtiva eden âyetlerin olduğu görülmüştür.³ Dolayısıyla Mekke'de temel düzeyde de olsa bir fıkıh tedrisatından bahsetmek mümkündür. Ancak bu fıkıh tedrisatının mescid merkezli yapıldığı söylenemez. Zira bu dönemde her ne kadar bazı mescidlerden söz edilse⁴ de öyle anlaşılmaktadır ki bu mescidler kişiye has ibadet yeri olma özelliği taşımakta, umuma açık mescid intibai vermemektedir. Bu dönemde eğitim öğretim daha çok nâzil olan âyetlerin öğrenilmesi/ezberlenmesi istikametinde yürütülmüş ve mekân olarak daha çok herkese açık olmayan Darü'l-Erkam gibi evler kullanılmıştır.⁵ Yani Mekke Dönemi'nde temel düzeyde olan fıkıh tedrisatı mescid merkezli değil "ev" merkezli yürütülmüştür. Hz. Peygamber'in hicretinden önce bazı müslümanların Medine'ye geldiği, bu dönemde Esad b. Zürâre tarafından şehirde bir mescid inşa edildiği ve kendisinin burada oturup diğer müslümanlarla sohbet ettiği ve namaz kıldıkları belirtilmektedir.⁶ Bunun yanında Medine'den Mekke'ye giden ve burada Hz. Peygamber'den İslâm'ı öğrenip müslüman olan Râfi' b. Mâlik ez-Zurakî ve Mu'âz b. Afrâ'nın da Medine'de Mescid-u Benî Zurayk adında bir mescidlerinin olduğu, hatta bu mescidin Medine'de içerisinde Kur'an okunan ilk mescid olduğu söylenmiştir.⁷ Dolayısıyla henüz Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmediği dönemde burada mescidlerin varlığından ve bu ortamlarda Mekke'de olduğu gibi temel düzeyde bir fıkıh tedrisatından bahsetmek mümkündür.

İslâm'da umûma açık ilk resmî mescid hicret esnasında inşa edilmiştir. Kubâ Mescidi olarak adlandırılan bu mescid ibadetle birlikte başta temizlik ile ilgili hususlar olmak üzere eğitim öğretime dâhil olan dinî bilgilerin öğretildi-

³ Rûmeysa Şahin, *Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022), 172.

⁴ Mesela Hz. Ebû Bekir'in kendisine ait bir mescidinin olduğu kaynaklarda yer almaktadır. (bk. Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 1997), 4/519.)

⁵ Eyup Şimşek, "Camilerde Eğitim", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 117.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 1/239; Şakir Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 128.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/186.

ği bir mekân olmuştur.⁸ Ancak burada fikhî bilgilerin ne oranda ve nasıl verildiğini bilmek pek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in her cumartesi bazen yürüyerek bazen binekle bu mescide gelip namaz kıldığı rivayet edilmiştir.⁹ Buna göre Hz. Peygamber'in burayı ziyareti esnasında mescidde toplanan kimseleri fıkıh konularının da dahil olduğu dinî konularda bilgilendirdiği ve buna binaen fıkıh tedrisatının bu mescidde yapıldığı söylenebilir.

Medine Dönemi'ne gelince, bu dönemde genelde İslâmî ilimlerin özeldelik fıkıh tedrisatının daha yoğun yapıldığını, üstelik bunun mekân olarak daha çok mescid ortamında yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Artık fıkıh tedrisatı bu dönemde müslümanların sayısının artışına paralel olarak yoğunlaşmış, ileri düzeye çıkararak diğer mescidlere de taşınmıştır. Böylece *ev merkezli* fıkıh tedrisatından *mescid merkezli* fıkıh tedrisatına ve temel fıkıh bilgisinden ileri düzey fıkıh bilgisine geçiş yapılmıştır.

Medine Dönemi'nde ciddi anlamda fıkıh tedrisatının Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte burada inşa edilen Mescid-i Nebevî de başladığı söylenebilir. Başta vakit namazlarını kılmak amacıyla bu mescidde toplanan müslümanlar, bir taraftan nâzil olan âyetleri, bir taraftan da Hz. Peygamber'in fiilî ve kavli sünnetlerini öğrenmiş, neticede Mescid-i Nebevî, namaz ibadetinin yanında eğitim öğretim faaliyetinin de mekânı haline gelmeye başlamıştır. Mescid-i Nebevî'de gerek nâzil olan ahkâm içerikli âyetleri tebliğ, gerekse tebyin amaçlı fıkıh tedrisatı Hz. Peygamber öncülüğünde yapılmaya başlanmıştır. Bu mescidde Hz. Peygamber'in müslümanlara yönelik fıkıh tedrisatını, gelen ahkâm âyetlerini tebliğ etmesi, hutbe ve vaazlarında ahkâma dair bilgiler vermesi ve uygulamaya dair ahkâmı öğretmesi şeklinde sıralamak mümkündür. Bunun yanında O'na (s.a.s.) Kur'an'da yer alan *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخُمْرِ وَالْمَيْسِرِ* "Sana içki ve kumar hakkında soruyorlar..."¹⁰ *وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ* "Yetimler hakkında sana soruyorlar..."¹¹ *وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِيضِ* "Sana kadınların âdet dönemi hakkında soru

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/518.

⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1/210; Ebû Bekr b. Zeyd el-Cerâî, *Tuhfetu'r-râkiu ve's-sâcidu bi ahkâmi'l-mesâcid* (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2004), 295.

¹⁰ *Kur'ân Yolu* (Erişim 16 Ocak 2022), el-Bakara 2/219.

¹¹ el-Bakara 2/220.

soruyorlar..."¹² şeklindeki soruların çoğunlukla mescid ortamında sorulduğunu ve O'nun (s.a.s.) yine bu soruları çoğunlukla burada cevapladığını, böyle olmasa dahi bu soru ve çözümlerinin çoğunlukla mescid ortamında daha çok kişiye aktarıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber namaz ibadetinin yapılışını minbere çıkıp uygulamalı bir şekilde ashâbına öğretmiştir.¹³ Böylece Resûlullah'ın (s.a.s.) Mescid-i Nebevî'de fıkıhın teorik öğretiminin yanında pratiğini de gösterdiği söylenebilir. Hz. Peygamber'in fıkıh öğretimi ni kimi zaman mescidde oturup ashâbın sorularını cevaplamak suretiyle yaptığı görülmektedir. Mesela Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) şöyle diyor: "Allah Resûlü sabah namazını kıldırdıktan sonra yakınına varırdık. Bazılarımız Kur'an hakkında, bazılarımız miras hakkında, bazılarımız da rüya ile ilgili soru sorardık."¹⁴ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber hem fikhî içerikli âyetleri tebliğ ederek, hem namaz gibi fikhî boyutu olan konuları öğreterek, hem de fikhî konulara dair sorulara cevap vererek mescidde ashâbına yönelik fıkıh tedrisatında bulunmuştur. Bu şekilde bir taraftan mescidde bizzat fıkıh tedrisatının başında yer alan Hz. Peygamber, diğer taraftan mescidin bir ilim yuvası haline gelmesi için teşviklerde bulunmuştur. Nitekim bir rivayete göre şöyle demiştir: " مَنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ يُعَلِّمَهُ كَانَ لَهُ أَجْرٌ مُغْتَمِرٍ تَامَ الْعُمْرَةَ، فَمَنْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا مِنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ يُعَلِّمَهُ فَلَهُ أَجْرٌ حَاجَ تَامَ الْحِجَّةِ " "Her kim sırf hayırlı bir şey öğrenmek için sabah mescide gelirse ona tam bir umre sevabı verilir. Her kim de sırf hayırlı bir şey öğrenmek için mescide gitmek üzere yolculuk yaparsa ona da tam bir hac sevabı verilir."¹⁵

Mescid-i Nebevî'de fıkıha dair bilgilerin öğretilmesinde Hz. Peygamber'le birlikte bazı sahâbilerin de görev aldıklarını söylemek mümkündür. Mesela

¹² el-Bakara 2/222.

¹³ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Mustafa Dîb (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), "Salât", 18 (No. 370).

¹⁴ Nürüddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1994), 1/159.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek âle's-Şaḥîḥayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/169. Hz. Peygamber'in Mescidde yaptığı tedris faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Ağırman, "Hz. Peygamber'in Mescidde Yaptığı Sohbetler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 99-123.

Hz. Ömer, Hz. Ali (ö. 40/661), Muâz b. Cebel (ö. 17/638) ve Ebû Mûsâ el-Eş'ârî gibi sahâbîlerin mescidde insanlara fetva verdikleri rivayet edilmiştir.¹⁶ Bu rivayet sahâbenin daha Hz. Peygamber hayattayken mescidde fikhî birikimlerini başkalarına aktardıklarını ve böylece bu ortamda fıkıh tedrisatına katkıda bulduklarını göstermektedir.

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî dışında Medine'de otuz tane mescidin varlığından bahsedilmektedir.¹⁷ Bu mescidlerde de fıkıha dair bilgilerin öğretiminin az-çok yapıldığını tahmin etmek mümkündür. Bu durum müslümanların Medine'de ahkâma dair bilgileri birçok mescidde öğrenme fırsatı elde ettiklerini göstermektedir.

Medine'de durum böyle olmakla birlikte genel olarak mescidde tedrisat denilince akla ilk olarak Ashâb-ı Suffe gelir. Genelde barınacak yeri olmayan ve gıda ihtiyaçları Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından karşılanan kimseler için Mescid-i Nebevî'nin bir tarafı barınak haline getirilmiştir.¹⁸ Bunlar bir taraftan mescidde barınırken aynı zamanda hem ibadet hem de ilimle meşgul olmuşlardır. Zamanla kaldıkları mescidin bir bölümü eğitim öğretim faaliyetine özgü hale gelmiştir. Bu kimselere *suffe ashâbı* denilmiştir. Bunların eğitim öğretimdeki faaliyetleri dolayısıyla Mescid-i Nebevî'nin bu bölümü *İslâm'ın ilk üniversitesi* olarak nitelendirilmiştir.¹⁹ Mescidin bu bölümünde yazının yanında Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimler öğrenilmekteydi.²⁰ Ashâb arasında Kur'an'ı en iyi bilen kendisi olduğunu söyleyen Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53)²¹ ve sahâbe arasında binden fazla hadis rivayet eden (muksirûn) yedi sahâbeden üçü olan Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 2/389.

¹⁷ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 3/159-184.

¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/219.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1980), 2/830.

²⁰ Mehmet Abdullah Aksoy, *Suffa Ashâbı ve İslâm Hukukunun Oluşmasına Etkileri* (İzmir: DEÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2010), 32.

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/295; Buhârî, *el-Câmi*; "Fedâilu'l-Kur'an", 8; İbn Abdülberr, *el-İstîâb*, 409-410; İbn Kayyim, *İlâm*, 2/29.

73/693) ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693-94) suffe ashâbından olmaları,²² Mescid-i Nebevî'nin eğitim öğretim faaliyetinde önemli bir konuma geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Suffe'de öğrenilen ilimlerden biri de fıkıh ilmidir. Nitekim kendisi de suffe ashâbından olan Ebû Saîd el-Hudrî başka birilerinin kendilerinden Kur'an'dan okumalarını istemedikleri sürece ashâbın oturup fikhî konular konuştuğunu söylemiştir.²³ İbn Ömer de şöyle diyor: "Bir defasında Resûlullah mescide girdi. Bir grup toplanmış Allah'ı zikrediyor, bir grup da toplanmış fıkıh meselelerini müzakere ediyorlardı. Resûlullah şöyle buyurdu: 'İki grup da hayır üzeredir. Allah'ı zikredip ondan dileyenlere Allah dilerse verir, dilemezse vermez. Bunlar ise ilim öğreniyor ve öğretiyorlar. Ben muallim olarak gönderildim, bu daha faziletlidir.' dedi ve ilimle meşgul olanların yanına oturdu."²⁴ Mescidin Hz. Peygamber'in ashâbının daha çok birbirlerini gördükleri ve oturup konuşma imkânı elde ettikleri bir mekân olduğunu dikkate aldığımızda bu rivayetlerden Hz. Peygamber'in ashâbının mescidde zaman zaman oturup fikhî konuları müzakere ettikleri ve mescidde fıkıh tedrisatına katkıda buldukları söylenebilir. Bunun yanında bu dönemde Kur'an'da iki yüz, beş yüz ve sekiz yüz²⁵ şeklinde farklı sayılarla ifade edilen ahkâm âyetlerinin çoğunlukla mescidde öğrenildiğini, böylece mescidin bu âyetlerin öğrenilmesinde ve ayrıca daha çok kişiye ulaşmasında önemli bir işlevinin olduğu söylenebilir.

Suffe ashâbının sadece erkeklerden oluşmadığı, kadınlara ait bir suffenin de olduğu rivayetlerde yer almıştır.²⁶ Bunun yanında kadınların mescidde Hz. Peygamber'e zaman zaman sorular sordukları, hatta Hz. Peygamber'den özel

²² Aksoy, *Suffa Ashâbı*, 37-38.

²³ Muhammed Abdülhay Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye (Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye)*, thk. Abdullah el-Halidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 2/154.

²⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 4/11.

²⁵ Bedreddin Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'ân" (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 551.

²⁶ Nitekim Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber'in kadınların suffesinden (من صُفَّةِ النِّسَاءِ) kalkan çalan birine had uyguladığını söylemiştir. (Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), "Hudûd", 11 (No. 4387).) Geniş bilgi için ayrıca bk. Şâkir Gözütok, "İslam Eğitiminde Kadınlar", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 413-414.

sohbet taleplerinin karşılandığı aktarılmıştır.²⁷ Bu rivayetleri dikkate alarak kadınların da mescidde fıkıh öğreniminde aktif rol aldıklarını söylemek mümkündür. Böylece daha Hz. Peygamber döneminde mescid, kadınların da fıkıh tedrisatından yararlanmaları için önemli bir mekân görevi görmüştür.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra da Mescid-i Nebevî'nin özellikle suffice bölümünde ilmî faaliyetler sürmüştür. Mesela Cündüb b. Abdullah el-Beceli şöyle diyor: "Medine'ye ilim öğrenmek için geldiğimde Resûlullah'ın mescidine vardım, orada insanlar halka kurmuş (ilmî) sohbet yapıyorlardı."²⁸ Durum böyle olmakla birlikte burada yetişmiş birçok sahâbînin başta fetih hareketleri olmak üzere çeşitli vesilelerle Medine dışına çıktığı, bundan dolayı Mescid-i Nebevî'nin Hz. Peygamber döneminde olduğu kadar ilmî faaliyet bakımından işlevsel olmadığı da belirtilmiştir.²⁹

Neticede İslâm'ın ilk döneminde -özellikle Medine'de- mescid, müslüman bireyin inşa edildiği mekân olmuş ve Asr-ı saâdet denilen dönemin eğitim merkezi haline gelmiştir.³⁰ Bu mekânlarda bu dönemde fıkıh tedrisatı diğer ilimlerle iç içe öğrenilmiştir. Yine bu dönemde mescidin kadın-erkek, genç-yaşlı herkese açık olması, fıkıh öğretimi de dahil olmak üzere mescid merkezli tedris faaliyetlerinin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Bunun neticesinde mescidlerde yetişen birçok sahâbî başta Kur'an olmak üzere tefsir, fıkıh ve hadis gibi ilimlerde önemli mevkilere yükselmişlerdir. Sonrasında başta fetih hareketleri olmak üzere bu sahâbîler çeşitli vesilelerle Medine dışına çıkarak buradan edindikleri fıkıh bilgilerini ve eğitim öğretim metotlarını farklı şehir ve beldelerin cami ve mescidlerinde devam ettirmişlerdir. Bu belgelerden biri de Kûfe şehridir.

2. Kûfe'deki Mescidler

²⁷ Buhâri, *el-Câmi*; "İlim", 35.

²⁸ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/466.

²⁹ Aksoy, *Suffa Ashâbı*, 49.

³⁰ Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (sav) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 133.

Kûfe Hz. Ömer zamanında 17/637 yılında kurulmuştur.³¹ Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a (ö. 55/675) Kûfe şehrini kurma talimatı verirken aynı zamanda halkın cuma namazını kılacağı bir mescid ve ayrıca vakit namazlarını kılacağı mahalle mescidleri yapması talimatını da vermiştir.³² Bu talimat doğrultusunda merkezî konumda olacak şekilde ilk önce cami yeri tespit edilmiştir. Caminin etrafında belli bir alan boş bırakılarak geri kalan kısımda yerleşmeye izin verilmiştir. Böylece şehrin merkezinde Kûfe Camii yer almıştır. Bu cami zamanla cemaat sayısına da bağlı olarak genişletilmiş, neticede kapasitesi altmış bin kişiye çıkarılmıştır.³³ Kûfe Camii kaynaklarda *el-Mescidu'l-Câmi'* (cemaati toplayan mescid) ismiyle yer almaktadır.³⁴ Halkın cuma namazı için toplandığı mekân olması hasebiyle bu şekilde nitelendirilmiştir.³⁵ Kûfe'nin bu mescidi şehrin dinî, siyasi ve ilmî hayatına yön vermiş önemli mescidlerden biridir.³⁶ Bu mescid şehrin adeta kültür seviyesinin şekillendiği, medeniyetinin inşa edildiği bir mekân olmuştur. Ayrıca İslâm'ın yayıldığı, âlimle halkın, hocayla talebenin bulunduğu ortam haline gelmiştir. Bu mescid, Kûfe fakihlerinin çoğunun -fıkıh dersleri vermenin yanında- çoğunlukla namaz kıldıkları bir mekân olmuştur.³⁷ Dolayısıyla bu mescidin Kûfe fıkıh müktesebatının tedris merkezi olduğunu söylemek mümkündür.

Kûfe'de el-Mescidu'l-Câmi'i'n yanı sıra birçok mahalle mescidi mevcuttur. Kûfe ile ilgili yaptığı çalışmalarla bilinen M. Mahfuz Söylemez burada elliye yakın mahalle mescidi tespit etmiştir.³⁸ Bu mescidlerin bazıları şahıslara bazıları da kabileye nispetle adlandırılmıştır. Mesela Kûfe fakihlerinden Mesrûk

³¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1985), 1/138; Ahmed b. Ebî Ya'kûb Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Muhammed Sadık (Necef: el-Mektebetü'l-haydariyye, 1964), 2/139; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 2/387.

³² Cemâleddin el-Kâsımî, *İslâhu'l-mesâcid mine'l-bed'i ve'l-'avâid* (el-Mektebu'l-İslâmî, 1983), 52-53.

³³ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 40-43.

³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/398.

³⁵ Said b. Ali b. Vehf el-Kahtânî, *el-Mesâcid* (Riyad: Matbaatü Sefid, ts.), 7.

³⁶ Mehmet Necmeddin Bardakçı, "İmâm-ı Âzam Ebü Hanîfe'nin İbadet Ahlâk, Zühd Ve Takvâ Anlayışı", *Hikmet Yurdu* 12/24 (2019), 13.

³⁷ Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşâbih* (Beyrut: Alemül-Kütüb, 1985), 53.

³⁸ Söylemez, *Kûfe*, 64-66.

b. Abdurrahman'a nispetle Mescid-u Mesrûk adıyla bir mescid bulunmaktadır.³⁹ Yine Mescid-u Semmâk⁴⁰ da şahıs ismiyle anılmıştır. Mescid-u Benî Mukâsif,⁴¹ Mescid-u Benî Erkam⁴² ve Mescid-u Cüheyne⁴³ de kabile isimleriyle anılan Kûfe'deki bazı mescidlerdir. Neticede Kûfe'de merkezde büyük bir cami ve sayılarının nüfusa paralel bir şekilde arttığını düşündüğümüz birçok mahalle mescidi bulunmaktadır. Böylece Kûfe'de ibadetlerin ifasının yanında fıkıh tedrisatında önemli bir fonksiyonunun olduğunu düşündüğümüz birçok mescid vardır.

2.1. Kûfe'deki Mescidlerde Fıkıh Tedrisatının Öncüleri: Sahâbe

Kûfe mescidinin inşasıyla birlikte burada eğitim öğretim faaliyetinin başladığı söylenebilir. Buradaki fıkıh tedrisatına çeşitli vesilelerle buraya gelen sahâbe öncülük etmiştir. Zira sahabe gittikleri beldelerde dini daha rahat ve kolay bir şekilde halka anlatmak için ilk iş olarak mescid inşa etmişlerdir.⁴⁴ Nitekim yetmiş kadar Bedir Savaşı'na, üç yüze yakın Rıdvan Biatı'na katılmış sahâbînin gelip Kûfe'ye yerleştiği aktarılmaktadır.⁴⁵ Bunun yanında Hz. Ali'nin başkenti Kûfe'ye taşınmasıyla birlikte buraya bin beş yüz civarında sahâbînin geldiği mervidir.⁴⁶ Başta Mescid-i Nebevî olmak üzere Medine'nin mescidlerinde fıkıh öğrenmiş olan bu sahâbîler Kûfe'deki cami ve mescidlerde fıkıh tedrisatının başlatılmasında ve yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamışlardır. Mesela Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hüreyre, Karaza b. Ka'b (ö. 41/661), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Habbâb b. Eret (ö. 37/657-58), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Saîd

³⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eĥâdîs. ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 3/157.

⁴⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 278.

⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, 280.

⁴² İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 6/244.

⁴³ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/370-371.

⁴⁴ Mesut Avcı, "Kur'an ve Sünnette Sahabenin Fazileti ve Tarihsel Değeri", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 34.

⁴⁵ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/5 vd.

⁴⁶ Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez Zeylaî, *Naşbü'r-râye li-tahrîci eĥâdîs'i'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997), 4/432.

b. Zeyd (ö. 52/672), Velîd b. Ukbe (ö. 61/680-81) ve Süleymân b. Surad (ö. 65/685) gibi sahâbîlerin bu hususta önemli rolü olduğu söylenebilir.⁴⁷ Bu sahâbîlerin bir kısmı cami ve mescidlerde aktif ders halkaları kurup fıkıh birikimlerini buranın halkına ve talebelerine aktarırken, bir kısmı ise uğradığı bu mekânlarda daha çok sorulara cevaplar vererek fıkıh birikimlerini aktarmışlardır. Böylece Kûfe'deki mescidler halkla sahabenin bulunduğu, görüştüğü mekânlar olmuştur. Bu durum sadece buradaki mescidlere özgü bir durum değildir. Diğer İslâm beldelerinde inşa edilmiş mescidler de o dönemde aynı işlevi görmüştür. Mesela Kûfe fakihlerinden Alkame, Şam'a gittiğinde buradaki mescide uğradığını ve burada Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652) ile karşılaşmış sohbet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla sahabe döneminde Kûfe dahil İslâm beldelerindeki mescidlerin sahabe ilminin/fıkıhının insanlara aktarıldığı mekânlar olduğu görülmektedir.

Kûfe Camii'nde ders halkası kurup burada Kur'an, tefsir ve hadis gibi ilimlerle birlikte fıkıh birikimini de halka ve talebelerine aktaran sahâbîlerden biri Hz. Ömer'in buraya gönderdiği ve "Kûfe halkını Abdullah hususunda kendi nefsim'e tercih ettim."⁴⁹ dediği Abdullah b. Mes'ûd'dur. Onun çoğunlukla camide verdiği dersler neticesinde Kûfe'de birçok fakih yetişmiştir. Mesela sahabenin bile kendisinden fetva istediği Alkame b. Kays⁵⁰, ilmî açıdan Hz. Aişe'nin (ö. 58/678) övgüsüne mazhar olmuş Esved b. Yezîd⁵¹, Kûfe'de miras hukukunu kendisinden daha iyi bilen olmadığı söylenen Abîde es-Selmânî (ö. 72/691)⁵², fetva konusunda Kâdı Şüreyh'ten (ö. 80/699) daha maharetli olduğu söylenen Mesrûk b. Abdurrahman⁵³, altmış yılı aşkın süreyle Kûfe'de yargı makamında bulunan Kâdı Şüreyh⁵⁴, yine miras hukukunda Kûfe'de bilgi sahibi sayılan⁵⁵ Harîsu'l- 'Aver ve Amr b. Şürabhîl (ö. 63/683)

⁴⁷ İbn Kayyim, *İlâm*, 1/25; Karaman, *Hukuk Tarihi*, 150.

⁴⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/319.

⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/131.

⁵⁰ Ebû İshâk Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*; thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidu'l-Arabî, 1970), 79.

⁵¹ Şîrâzî, *Tabakât*, 79.

⁵² Şîrâzî, *Tabakât*, 79.

⁵³ Şîrâzî, *Tabakât*, 79.

⁵⁴ Şîrâzî, *Tabakât*, 79.

⁵⁵ Şîrâzî, *Tabakât*, 79.

bunlardan bazılarıdır.⁵⁶ Bunlar çoğunlukla mescid ortamında İbn Mes'ûd'dan fıkıh tahsil etmişlerdir. Örneğin onun talebelerinden Mesrûk, şöyle demiştir: "Abdullah mescidde bize Kur'an okurdu, sonra oturup insanlara fetva verirdi."⁵⁷

İbn Mes'ûd'un bazı talebeleri aynı zamanda Kûfe'deki mahalle mescidlerinde imamlık da yapmışlardır. Mesela Amr b. Şürahbîl Mescidu Beni Vad''da imamlık yapmıştır.⁵⁸ Bu âlimin aynı zamanda mahalle mescidinde imamlık yapmış olmasından hareketle Abdullah b. Mes'ûd'un fıkha dair görüşlerinin mahalle mescidlerinde de öğretildiği söylenebilir.

Abdullah b. Mes'ûd'un yanı sıra diğer bazı sahâbilerin etrafında da Kûfe mescidinde halkalar oluşturulmuştur. Mesela Şa'bî, Kûfe mescidinde Huzeyfe b. Yemân'ın oturmuş olduğunu ve etrafında bir halkanın oluştuğunu söylemiştir.⁵⁹ Bu halkada Huzeyfe fıkıh birikimini etrafındakilere aktarmış olmalıdır.

Bazı sahâbilerin aktif ders halkası olmasa da halk bu sahâbilerle özellikle mescid ortamında buluşma imkânı elde etmiş ve bu mekânlarda onlara bazı meseleleri sormuşlardır. Mesela Kâdî Şüreyh'ten sonra Kûfe kadısı olan⁶⁰ Ebû Bürde (ö. 104/722) Kûfe mescidinde Hz. Peygamber'in ashâbından birinin kendi yanına oturduğunu ve kendisine hadis rivayet ettiğini söylemiştir.⁶¹ Bu rivayet sahâbenin kendilerine sorulmasa dahi hadisleri rivayet etmek için mescid ortamını bir fırsat olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Abdullah b. Ma'kıl da Kûfe mescidinde sahâbî Kâ'b b. Ucre'nin (ö. 52/672) yanına

⁵⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 79-81; Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek - Adil Muşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 8/47.

⁵⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*; nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 2/294.

⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/135.

⁵⁹ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Said b. Abdullah el-Hümejd vd. (Riyad: Dâru'l-Alûke, 2012), 6/514.

⁶⁰ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/386.

⁶¹ İbn Ebi Şeybe, *el-Muşannef*, 16/220.

oturduğunu ve ona *...oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin...*"⁶² âyetini sorduğunu söylemiştir.⁶³

Küfeyi başkent yapıp buraya gelip yerleşen Hz. Ali'nin burada herhangi bir ders halkası kurup kurmadığı bilgisine ulaşamadık. Onun daha çok siyasi işlerle ilgilenmiş olması, böyle bir halka kurmasına mâni olmuş olabilir. Bununla birlikte o, Küfe Camii'nde çeşitli hutbeler vermiştir ki bu hutbe içeriklerinde fikhî bilgiler de yer almıştır.⁶⁴ Ayrıca o, Küfe Camii'nin minberindeyken insanlar ona bazı fikhî meseleler sormuşlardır.⁶⁵

Sahâbe, fıkıh birikimini Küfe mescidlerinde sadece Küfe halkına aktarmıyordu, aynı zamanda bir başka sahâbiye de aktarabiliyordu. Mesela Küfe valisi ve aynı zamanda sahâbî olan Velid b. Ukbe (ö. 61/680) Küfe Camii'ne geldiğinde burada oturmakta olan Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Huzeyfe'nin yanına gelerek onlara bayram namazının nasıl kılınacağını sormuş, Abdullah b. Mes'ûd da ona anlatmıştır.⁶⁶ Bu rivayet aynı zamanda birçok sahâbînin Küfe Camii'nde bir araya gelerek burada ilmî ortam oluşturduğunu ve bu ortamda fıkıh birikimlerini müzakere etme şansı elde ettiklerini de bize göstermektedir.

Küfe'ye gelen sahâbîler, zaman zaman bu şehirdeki mahalle mescidlerine de uğrayarak bu mekânlarda halkla iletişim kurmuşlardır. Bunun neticesinde sahâbenin fıkıh bilgisinin bu mescidler vasıtasıyla da öğretildiği söylenebilir.

⁶² Bakara 2/196.

⁶³ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990), 102.

⁶⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an tevîli âyi'l-Kurân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 8/235. Hz. Alinin bu sözünde yer alan " والتعرب بعد الهجرة " sözünü taberi Muhammed suresi 25. âyet bağlamında açıklamış biz de onun bu açıklamasını esas alarak söz konusu anlamı verdik. (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/236.)

⁶⁵ Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, *Kitâbü Edebi'n-nisâ'* (*Kitâbü'l-Gâye ve'n-nihâye*), thk. Abdülmecîd Turki (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 193.

⁶⁶ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, thk. Halid el-Avvâd (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 1/537.

Mesela Mescid-u Sa'd imamı, Ebû Hüreyre'nin mescide gelip öğlen ve ikinci namazını kıldığını ve bu esnada insanların etrafına toplandığını söylemiştir.⁶⁷

Diğer taraftan Kûfe dışında sahâbenin fıkha dair görüşlerini öğrenen kimseler, Kûfe Camii'nde bu bilgilerini başka insanlara anlatma imkânı bulmuşlardır. Böylece Kûfe Camii'ne uğramasa bile sahâbenin fıkıh bilgisi burada öğrenilmiştir. Mesela Süleyman et-Teymî, bir adamın Kûfe mescidinde kendisine, İbn Ömer'in "ezan ikişerli, kamet teklidir." sözünü söylediğini ifade etmiştir.⁶⁸

Sahabenin Kûfe Camii ve mahalle mescidlerindeki bu ilmî faaliyetleri neticesinde birçok fakih yetişmiştir. Söz gelimi; Alkame b. Kays burada Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Selmân-ı Fârisî, Huzeyfe, Ammâr ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbilerden⁶⁹; Esved b. Yezîd, Selmân-ı Fârisî, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbilerden⁷⁰; Mesrûk Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Habbâb b. Eret, Abdullah b. Amr, Mugîre b. Şu'be ve Ma'kıl b. Sinân gibi sahâbilerden⁷¹; Abîde es-Selmânî, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbilerden⁷²; Şa'bî, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ebû Hüreyre, Mugîre b. Şu'be, Abdullah b. Ebî Evfâ, Enes b. Mâlik gibi sahâbilerden⁷³ fıkıh ilmi almışlardır.

2.2. Sahâbeden Sonra Kûfe'deki Mescidlerde Fıkıh Tedrisatı

Kûfe'deki cami ve mescidlerde alanın ilk üstadları olan sahâbeden fıkıh tahsil etmiş birçok âlim, çeşitli vesilelerle geliştirip zenginleştirdikleri bu bilgi birikimlerini yine aynı mekânlarda kendilerinden sonraki nesle aktarmışlardır. Dolayısıyla onların da fıkıh müktesebatının aktarma mekânı çoğunlukla cami ve mescidler olmuştur. Bu dönemde insanlar da zaten fakihlerinden

⁶⁷ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibuddin Ebi Saîd Ömer b. Çurame el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1995), 67/366.

⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 2/440.

⁶⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/207-208.

⁷⁰ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/192; İbnü'l-Esîr, *el-Muhtâr min menâkıbi'l-aşyâr*, thk. Me'mûn es-Sâğircî, Muhammed Edîb el-Câdir, vd. (Merkezü Zâyed li't-Turâs vet-Târih, 2003), 1/414-415; Zehebî, *Siyer*, 4/50.

⁷¹ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/198; İbnü'l-Esîr, *el-Muhtâr*, 4/496; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/59.

⁷² İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/214.

⁷³ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/366.

mescidde oturup fetva vermelerini istemişlerdir.⁷⁴ Nitekim böyle bir talep neticesinde olacak ki bu dönemde hocaların Kûfe mescidinde bulunan sütunların etrafında kendilerine ait ders verme yerleri olmuş ve ders halkaları buralarda kurulmuştur. Kûfe Camii ve mescidlerinde bu şekilde kimi âlimler düzenli ders halkaları oluşturmuşken kimileri ise sadece oturup etrafına toplananların sorularını cevaplamakla yetinmişlerdir. Mesela ferâiz ilminde Kûfe'de önemli bir âlim olan Abîde es-Selmânî mescidde oturur, Kadı Şüreyh'in kendisine yönlendirmiş olduğu kimselerin sorularını cevaplardı.⁷⁵ Yine oturduğunda etrafında insanların toplandığı fakihlerden biri İbrâhim en-Nehaî'dir. İttifakla Irak'ın fakihi olarak vasıflandırılan İbrâhim en-Nehaî⁷⁶ Kûfe Camii'nde diğer âlimler gibi sütunun yanına oturmamış, bu davranışıyla meşhur olmuştur.⁷⁷ Nitekim talebesi A'meş (ö. 148/765) de: "İbrâhim'den sütunun yanına oturmasını istedik, fakat o, bundan kaçındı."⁷⁸ demiştir. Aslında Nehaî'nin sütunun yanına oturmamakla meşhur olması o dönemde âlimlerin genelde camideki sütunların yanına oturup ders halkaları oluşturduğunu göstermektedir. Yani o dönemde camide sütunun yanına oturarak ders halkası kurmak bir tedris yöntemidir denilebilir. Nehaî, Kûfe Camii'nin yanı sıra Kûfe'deki Mescid-u Hayy'da da oturup halkın sorularını cevaplandırmıştır. Nitekim Hasan b. Ubeydullah, İbrâhim en-Nehaî'ye niçin hadis rivayet etmediğini sorunca, Nehaî: "Filan kişi gibi olmamı mı istiyorsun? Hay Mescidi'ne gel, bir insan bir şey sorduğunda sen de (cevabını) işitirsin."⁷⁹ demiştir. Bu rivayetten Nehaî'nin hadis rivayet etmekten ziyade oturup mescidde halkın

⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/20.

⁷⁵ Ebû Bekr Ahmed İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2006), 3/136.

⁷⁶ Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaûd, Mahmûd el-Arnaûd (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1986), 1/387; Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-alâm*, thk. Ömer Abdüsselam, Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1990), 6/263; Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-Alâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/80; M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 53.

⁷⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Şifatü's-şafve*, thk. Mahmûd Fâhûrî (Haleb: Dâru'l-Ma'rife, 1971), 3/88; Zehebî, *Siyer*, 4/522.

⁷⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Mukaddime", 45 (No. 535).

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/390.

sorularına cevaplar verdiği anlaşılmaktadır. Nehaî'nin "Otururuz, bildiğimiz bir şey sorulduğunda da cevap veririz."⁸⁰ sözü de bunu göstermektedir. Yine Abdullah b. Yezid, Nehaî ile Mescidu Muhârib'e girdiklerini, Nehaî'nin kendisine imamlık yaptığını, fakat ne ezan okuduğunu ne de kamet getirdiğini söylemiştir.⁸¹ Bu rivayet fakihlerin mesciddeki uygulamalarının da mescidlerdeki fıkıh tedrisatının bir parçasını teşkil ettiğini göstermektedir. Nehaî'nin hem Kûfe Camii'nde hem de mahalle mescidinde oturup halkın sorularına cevap vermesi, fakihlerin Kûfe'deki farklı cami ve mescidlerde halk ve talebelerle buluşup fıkıh tedrisatına katkı sağladıklarını göstermektedir. Bu şekilde fakihler, Kûfe'deki farklı cami ve mescidler aracılığıyla daha çok kişiye fıkıh bilgisini aktarma imkânı yakalamışlardır.

Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Habbâb b. Eret gibi âlimlerden fıkıha dair bilgiler alan tâbiîn nesli âlimlerinden birinin Mesrûk olduğunu ifade etmiştik. Aynı şekilde bu âlimin kendi ismine nispetle bir mescidinin olduğunu da belirtmiştik. Onun fıkıh bilgisinin bu mescid ortamında aktarımına şahit olmuştuk. Mesela bir kimse, bu mescidin imamının namaz kılarken iki selam verdiğini, bu durumu Mesrûk'a söylediklerinde o bunu, imama kendisinin emrettiğini söylemiştir.⁸² Bu durum genelde ilmiyle özelde fakihliğiyle ön plana çıkmış birinin mescid imamı üzerindeki etkisini de göstermektedir. Dolayısıyla Mesrûk'un namazda iki selam verilmesi ile ilgili görüşünün mahalle mescidinde kılınan namaz vasıtasıyla öğrenildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bir rivayette Mesrûk ve Şüteyr b. Şekel'in (ö. ?) mescidde oturdukları ve bu esnada insanların onların etrafında toplanıp onlardan ilim aldıkları aktarılmıştır.⁸³

Kûfe mescidinde dikkatimizi çeken bir husus da Kâdî Şüreyh'in yargılama faaliyetlerini burada yürütmüş olmasıdır.⁸⁴ Mescid ortamında böyle bir faaliyetin yürütülmüş olmasının buradaki fıkıh tedrisatına katkıda bulunduğu söylenebilir. Zira birçok kişinin başta namaz ibadeti olmak üzere başka vesilelerle uğradığı bu mekânda Kâdî Şüreyh'in verdiği hükümlere şahitlik yaptığı

⁸⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve marifeti'r-ricâl* (Alemü'l-Kütüb, 1997), 2/145.

⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 2/475.

⁸² İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 3/157.

⁸³ Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Muşannef fi'l-ḥadîs.*, thk. Habiburrahman el-E'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 4/107.

⁸⁴ İbn Ebû Hayseme, *et-Târîḥ*, 3/146.

söylenabilir. Nitekim Temîm b. Atiyye adında bir kimse, altı ay Şüreyh'in yanında bulunduğu halde ona hiçbir şey sormadığını, sadece onun yargılama esasında verdiği hükümleri işitmekle yetindiğini söylemiştir.⁸⁵

Muhaddisliğinin yanında fakihliğiyle de ön plana çıkmış olan İbrâhim et-Teymî (ö. 92/710-11) de Kûfe Camii'nde halka kurup ders vermiş bir âlimdir. Öyle ki onun camide devamlı aynı sütunun yanında ders verdiği söylenmiştir.⁸⁶

Hadis bilgisinin yanında fıkıh bilgisiyle de ön plana çıkmış olan Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin de Kûfe mescidinde bir ders halkasının olduğu, bu halkada ferâiz, meğâzî, fıkıh ve şiir öğretiminde bulunduğu ifade edilmiştir.⁸⁷ Şa'bî'nin bu ders halkası, mescidde aynı ders halkasında birden fazla ve birbirinden farklı alanlara ait bilgilerin öğrenildiğini göstermektedir. İbn Sîrîn (ö. 120/738) de Şa'bî'nin Kûfe mescidinde kalabalık bir ders halkasının olduğunu ve bu halkada bulunanların Şa'bî'den fetva istediklerini söylemiştir.⁸⁸ Yine rivayete göre bir adam evinin ihtiyaçları için çarşıya giderken iki rekat namaz kılmak için mescide uğrar. Namazı kıldıktan sonra Şa'bî'nin sohbet ettiğini görür ve oturup dinler. Ancak uzun süre Şa'bî'yi dinlemeye daldığından çarşı kapanır. Bunun üzerine Şa'bî'ye: "Ey ihtiyaçlardan alıkoyan! Ey ihtiyaçlardan alıkoyan." diye serzenişte bulunur.⁸⁹ Bu, mescidin ilmin/fıkıhın yayılmasına katkı sağladığını gösteren önemli bir rivayettir. Zira iki rekât namaz kılmak için bu mekâna uğrayan bir kimse hesapta olmadığı halde uzun süre buradaki ders halkasına katılarak ilim/fıkıh öğrenmiştir.

Kûfe mescidinde dikkatimizi çeken bir husus da farklı bilgi birikimlerine sahip fakihlerin bir arada oturup halkın sorularına cevaplar vermeleridir. Nitekim rivayete göre Nehâî, Şa'bî ve Ebû Duhâ (ö. ?) mescidde otururlarken insanlar gelip kendilerinden fetva istemişler. Ancak rivayetten cevap bulama-

⁸⁵ İbn Ebû Hayseme, *et-Târîh*, 3/146.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Şıfat*, 3/92; Zehebî, *Siyer*, 5/62.

⁸⁷ İrfan Aycan vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 94.

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/300,304.

⁸⁹ İbn Asâkir, *Dımaşk*, 25/377.

yan Şa'bî ve Ebû Duhâ bakışlarını Nehaî'ye yöneltmişlerdir.⁹⁰ Nehaî'nin daha çok re'yle/kıyasla, Şa'bî'nin ise daha çok rivayet ilmiyle öne çıktığını dikkate aldığımızda mescidin sorularına cevap arayan kimselere aynı ortamda farklı bilgi birikimlerine sahip âlimleri bir arada bulabilme imkanı sağladığını söylemek mümkündür.

Küfeli bir diğer fakih Hammâd b. Ebî Süleyman'dır. İbrâhim en-Nehaî'nin önemli talebelerinden olan Hammâd, ilminin çoğunu Nehaî'den almıştır.⁹¹ Nehaî'nin vefatından sonra yerine ders halkasının başına geçen Hammâd, yirmi dört yıl boyunca Kûfe Camii'nde ders vermiştir.⁹² Hammâd'ın bu kadar uzun süre ders vermiş olması caminin sağladığı mekân imkânından kaynaklanmaktadır. Zira cami ve mescidler müslümanların süreklilik arzeden ibadet mekânlarıdır. Durum böyle olunca bir âlim aynı mekânda uzun bir müddet ders verebilmiştir. Daha çok kıraat âlimi olarak ön plana çıkmış Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692) de Kûfe Camii'nde kırk yıl boyunca Kur'an dersleri vermiştir.⁹³ Buradan anlaşılmaktadır ki Kûfe Camii âlimlere ilimlerini talebelerine devamlı bir şekilde aktarma imkânı sunmuştur.

Rivayetlerden anlaşıldığına göre Hammâd'ın Kûfe Camii'nde kalabalık ders halkası bulunmaktadır. Öyle ki kimileri bu ders halkasının gürültüsünden rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir.⁹⁴ Esasında bu durum mescid ortamında yürütülen tedris faaliyetlerinin olumsuz yanlarından biri olarak değerlendirilebilir. Zira ders halkalarının kalabalık olması gürültülü bir ortamın olmasına neden olur. Buna aynı ortamda birden fazla ders halkasının olması, bu ders halkalarının birbirinden farklı programlara tabi olması gibi hususlar da eklendiğinde gürültünün seviyesi artacaktır. Bu da hem cami ortamında

⁹⁰ Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 4/221; Zehebî, *Siyer*, 4/522.

⁹¹ Abdullah Önder, *İbrâhim en-Nehaî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhına Etkisi* (Malatya: İÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2022), 34-35.

⁹² Mehmet Özgü Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fıkhi Görüşleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 83-84.

⁹³ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), "Mukaddime", 187.

⁹⁴ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 8/369.

ibadetle meşgul olanların hem de ders görenlerin olumsuz etkilenmesine yol açar. Ancak planlı ve programlı tedris faaliyetiyle bu olumsuz durumun önüne geçilebilir.

Kûfe'nin önemli bir diğer fakihî olan Ebû Hanîfe de Kûfe Camii'nde yetişmiş ve burada öğrenci yetiştirmiş bir âlimdir. O, burada Arapça öğrenmiş, sonra kıraat halkasına katılmıştır.⁹⁵ Daha sonra da yine bu mescidde Hammâd'dan ders alarak hocalığa yükselmiştir. Dolayısıyla onun ilim hayatında bu caminin önemli bir yerinin olduğu söylenebilir.⁹⁶ Bu camide ilim öğrenmeye başlayan Ebû Hanîfe ilk başlarda fıkha ilgi duymamıştı. O, ancak belli bir süre sonra Hammâd'ın ders halkasına geçiş yapmıştır. Nitekim bir rivayete göre o, başta kelam konularıyla meşgul olmuş, fakat mescidde Hammâd'ın ders halkasına yakın bir yerde otururken bir kadın gelip kendisine soru sormuş, soruyu cevaplayamayınca Hammâd'a sormasını ve cevabından da kendisini haberdar etmesini istemiş, cevaptan haberdar edilince de fıkıh halkasına katılmaya karar vermiştir.⁹⁷ Bu rivayete göre Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın ders halkasına katılmasında Kûfe Camii'nin önemli bir rolünün olduğunu düşünüyoruz. Zira bu caminin aynı anda birçok ders halkasına ev sahipliği yapması, ilim talibi kimselerin diğer halkaların ders içeriği hakkında bilgi sahibi olmasını ve gerektiğinde başka bir halkaya katılabilemesini sağlamıştır. Mescidin sağladığı bu imkândan olsa gerektir ki Kûfe Camii'nde ders halkası kurmuş olan kıraat âlimi Talha b. Musarrif, kendi ders halkasını bırakarak A'meş'in halkasına katılmıştır.⁹⁸ Yukarıdaki rivayette dikkatimizi çeken bir husus da soruyu soranın kadın olmasıdır. Bir kadının gelip Hammâd'a soru sorabilmesi cami ortamının sunduğu bir imkândır. Zira cami kadın-erkek herkese açık bir yerdir. Bu ilim halkalarının âlimlerin evlerinde kurulduğunu farz ettiğimizde özellikle kadınların âlimlere soru sormada geri duracakları rahatlıkla söylenebilir.

⁹⁵ Bardakçı, "İmâm-ı Âzam", 14.

⁹⁶ Metin Yiğit, "İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 140.

⁹⁷ Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve aşruhû-ârâühû ve fıkhuhû* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 26.

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Şifat*, 2/55.

Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın ders halkasına katılmasında mescidin rolünün olması kadar onun ilme merak salıp hayatına bu yönde devam etmesinde de bu mekânın önemli bir rolünün olduğunu düşünüyoruz. Zira o, ilme merak salmadan önce kumaş ticareti yapıyordu ve dükkânı da Kûfe Camii'nin yanındaydı. Bu da onun camiye gittiğinde buradaki ilmî faaliyetlerden haberdar olmasını ve bunlara merak duymasını sağlamıştır.⁹⁹

Diğer taraftan Ebû Hanîfe, Kûfe Camii'nde yaklaşık yirmi yıl boyunca Hammâd'ın ders halkasına devam etmiştir.¹⁰⁰ Onun bu kadar uzun süre Hammâd'ın ders halkasına devam etmesinde mescidin/mabedin süreklilik arz etmesinin önemli bir yeri vardır.

Hammâd'ın vefatından sonra Ebû Hanîfe mescidde ders halkasının başına geçmiş ve burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) gibi fıkhîta ün yapmış kimseler Ebû Hanîfe'nin burada kurmuş olduğu ders halkasında yetişmişlerdir. Mesela Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmasında mescidin önemli rolünün olduğunu düşünüyoruz. Zira Ebû Yûsuf daha önce aynı mescidde ders vermekte olan İbn Ebî Leylâ'nın (ö. 148/765) ders halkasına devam etmiş, daha sonra Ebû Hanîfe'nin ders halkasına geçiş yapmıştır.¹⁰¹ Bu geçiş -daha önce de ifade ettiğimiz gibi- mescidin aynı anda birden fazla ders halkasına imkân sağlamış olması ve bu imkândan dolayı talebelerin farklı hocaların ders içeriklerinden haberdar olabilmelerine bağlanabilir. Böylece bir talebe dersini ve ilmini daha çok beğendiği başka bir hocanın halkasına geçiş yapabiliyordu.

Ebû Hanîfe'nin yanı sıra Kûfe Camii'nde başka birçok âlim ders halkası kurmuş burada fıkhî ilmi gibi ilimler okutmutur. İbn Şübrüme'nin (ö. 144/761) kazâ ve iftâ halkası, İbn Ebî Leylâ'nın yargılama faaliyetinde bulun-

⁹⁹ M. Mahfuz Söylemez, "Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015), 39.

¹⁰⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 15/444; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 30.

¹⁰¹ Ahmed b Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 6/379.

duğu halkası, A'meş ve Mis'ar b. Kidâm'ın (ö. 155/772) ilim halkaları¹⁰² bunlara örnek verilebilir.

Kûfe'deki cami ve mescidlerde yetişmiş ve ders halkaları kurup talebe yetiştirmiş fakihlerden biri de Süfyan es-Sevrî'dir. O, öğrenciyken kendisine Kur'an'ı ve ferâizi Amr b. Kays'ın (ö. 149/763) öğrettiğini, onu dükkanında bulamadığı zaman evinde bulduğunu, evinde bulamadığında ise Kûfe'deki mescidlerden birinde bulduğunu söylemiştir.¹⁰³ Bu rivayetten anlaşılmalıdır ki Kûfe'deki mescidler talebeyle hocanın buluştuğu mekânlar olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin talebelerinin de Kûfe mescidinde zaman geçirip fıkıh birikimlerini buraya gelenlere aktardıklarına şahit olmaktayız. Mesela İmam Züfer ile Ebû Yûsuf'un buradaki ders halkalarının yanı sıra burada birlikte oturdukları ve insanların gelip kendilerine sorular yönelttikleri görülmektedir.¹⁰⁴ Ebû Hanîfe'nin bir diğer talebesi İmam Muhammed'in de yirmili yaşlarında Kûfe Camii'nde bir ders halkasının olduğu, ancak daha sonra Bağdat'a taşındığı ve burada etrafına toplananlara fıkıh birikimini aktardığı ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Neticede Kûfe mescidlerinde fıkıh bilgisi alan birçok âlim, sahabeden sonra aynı yöntemle bu mescidlerde ilim halkaları kurmuş, bu halkalarda yaptıkları dersler neticesinde birçok fakih yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla Kûfe'de mescidler tâbiîn fakihleri ve onlardan sonra gelen fakihlerin yetişmesinde önemli rol oynamıştır.

2.3. Kûfe'deki Mescidlerde Fıkıh Tedrisatı Gören Öğrenci Sayısı

Kûfe'deki cami ve mescidlerdeki öğrenci sayıları öğrenim gördükleri alana göre çeşitlilik göstermiştir. Nitekim Enes b. Sîrîn'in: "Kûfe'ye gittiğimde gördüm ki dört bin kişi hadis ilmiyle meşgul, fakat fıkıh ile iştilal eden sadece dört yüz kişi vardı."¹⁰⁶ sözü bunu desteklemektedir. İbn Sîrîn'in bu sözünün

¹⁰² Abdulhalim el-Cündî, *Ebû Hanîfe batalu'l-Hürriyye ve't-Tesâmuh fi'l-İslâm* (Kahire: el-Meclisu'l-Ala li Şuûni'l-İslâm, 1966), 46.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *Şıfat*, 3/125.

¹⁰⁴ Saymerî, *Ahbâr*, 111.

¹⁰⁵ Şeybânî, *el-Aşl*, "Mukaddime", 18.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen Râmhürmüzî, *el-Muḥaddis ü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed 'Ecâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1404), 560.

Kûfe Camii'ndeki öğrenci sayısı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kûfe Camii'nin altmış bin kişi kapasitesinde olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda -aynı anda bu kadar öğrencinin aynı ortamda ders görmesi biraz abartılı gelse de- dört bin dört yüz kişinin bu camide ders aldığı sonucu çıkmaktadır. Bu sözün bizim için bir önemi de birçok kişinin cami ortamında aynı anda öğrenim görebilmesidir. Yani Kûfe Camii mekân genişliği açısından birçok insanın ders görebilmesine, ilim alabilmesine imkân vermiştir denilebilir. Nehaî'nin öğrencisi A'meş: "İbrâhim'in halkasında derslere devam ederdik. Ders verirken bazen uzaktakiler işitmezdi. İşitmeyenler İbrâhim'in ne dediğini ancak işitenlere sorarak öğrenirdi."¹⁰⁷ demiştir ki bu da Kûfe Camii'nde kalabalık ders halkalarının olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kûfe Camii'nin mekân genişliği açısından -her ne kadar tam bir sayı verme imkânı olmasa da- birçok talebenin aynı anda ders görebilmesine ve birden fazla hocanın aynı anda ders verebilmesine imkân verdiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Hız. Peygamber döneminden itibaren mescid, ibadetin yanında eğitim öğretim için de önemli bir mekân olmuştur. Özellikle Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte inşa edilen Mescid-i Nebevî, ilmî faaliyetlerde diğer mescidlere örnek teşkil etmiştir. Bundan sonra yapılmış mescidler ibadetin yanında ilmî faaliyetlere de öncülük etmiştir. Bunda Hız. Peygamber'in mescidlerde ilim öğrenmeye teşvik etmesi de etkili olmuştur. Bununla birlikte mescidlerde beş vakit namazın kılınması, hoca ile talebenin ve halk ile fakihinin daha çok bir araya gelmesini sağlamış, bu da genel olarak mescidlerde fıkıh tedrisatının yaygınlaşmasını olumlu yönde etkilemiştir.

Kûfe mescidi de ibadetin yanında öğretimin yapıldığı önemli mekânlardan biri olmuştur. Bu mescidde çeşitli hocalar nezaretinde ilim halkaları kurulmuş, bu halkalarda fıkıh gibi ilimler okutulmuştur. Mescidin şehrin merkezinde yer almış olması ve birçok fakihinin başta namaz ibadeti olmak üzere çeşitli vesilelerle buraya uğraması buradaki fıkıh tedrisatının canlılığını artırmıştır. Kûfe Camii'nin fiziki olarak geniş olması, cami bünyesinde aynı anda farklı hocaların etrafında fıkıh halkalarının kurulmasını sağlamıştır. Bu da farklı

¹⁰⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdulvahhab Abdullatif (Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, ts.), 2/26.

fıkıh halkalarının birbirleriyle iletişim kurmasına ve rekabet ortamı oluşturmaya vesile olmuştur. Kûfe'deki cami ve mescidlerin yaz kış demeden sürekli açık tutulması, derslerin gündüz olduğu gibi gece vakitlerinde de yapılması buradaki fıkıh tedrisatının devamlılığını ve geniş bir zaman dilimine yayılmasını da sağlamıştır. Ayrıca Kûfe'deki camide irad edilen hutbe ve vaazlarla buradaki fıkıh tedrisatına katkıda bulunulmuştur. Buradaki bu mekânlar fıkıh tedrisatının teorik boyutuna mekân hizmeti sunduğu gibi namaz ibadeti ve yargılama faaliyeti gibi uygulamalı fıkıhın tedrisatına da imkân tanımıştır. Ayrıca bu yerlerin teoride kimsenin tekelinde bulunmaması buradaki ilmî faaliyetlerde eleştiri ruhunu güçlendirmiştir ki bu da fıkıh tedrisatına olumlu yansımıştır.

Kûfe'deki cami ve mescidlere erkeklerin yanı sıra kadınların da girebilmesi ve burada ibadetlerini ifa edebilmeleri kadına da fıkıh bilgisine ulaşabilme imkânı sunmuştur. Kûfe'deki cami ve mescidlerin yıllarca varlığını sürdürmesi, talebelerin hocalarının derslerine uzun bir zaman devam edebilmesine ve aynı şekilde hocaların da uzun süreler ders halkasının başında bulunabilmesine imkân vermiştir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden görülmektedir ki Kûfe Camii ve mescitleri ibadetin yanı sıra içerisinde başta fıkıh halkaları olmak üzere birçok ilim halkasını barındırmakla eğitim öğretim faaliyetine de öncülük etmiştir. Bu mekânlar ayrıca genç-yaşlı, hoca-talebe, kadın-erkek gibi farklı kesim, kültür ve cinsiyetteki insanları da bir araya getirerek toplumsal birliktelik ve etkileşimin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Bu durumu günümüzdeki cami ve mescitlerle kıyasladığımızda aralarında önemli derecede fark olduğu görülür. Mesela günümüzde cami ve mescidlerin fonksiyonunun daha çok namaz ibadetinin ifa edildiği, cenaze namazı, sala ve vaaz gibi belli ve sınırlı faaliyetlerin icra edildiği ve daha çok yaşlı erkek nüfusa hitab eden mekânlar haline geldiği görülmektedir. Dolayısıyla bu mekânların günümüzde toplumun kadın-erkek, çocuk, genç-yaşlı şeklinde her kesimine hitap edecek şekilde işlevsel hale getirilmesi, ibadetlerin ifa edilmesinin yanında toplumun dini hususlarda aydınlatılmasında daha aktif ve nitelikli bir rol üstlenmesi, okul ve üniversite ortamında verilecek dini bilgilere hazırlayıcı, verilen dini bilgileri ise tamamlayıcı ve noksanlıklarını giderici bir ortam haline dönüştürülmesi ve tüm bunların yanında pozitif bilime de bu mekânlarda yer

verilmesi İslâm'ın mabed ruhunun yeniden canlandırılması açısından bir zorunluluk arz etmektedir.

Diğer taraftan bu çalışmamızın cami ve mescidlerle ilgili sınırlı bir çalışma olduğunu da belirtmek istiyoruz. Bu minvalde başta Hz. Peygamber ve sahâbe dönemi olmak üzere ilk dönemlerde farklı beldelerdeki cami ve mescidlerin rolünün detaylı bir şekilde ortaya konulması gerekir. Böylece günümüz cami ve mescidleri ile ilk asırlardaki cami ve mescidleri arasındaki fark daha detaylı bir şekilde gün yüzüne çıkartılmış olur. Bu da camilerimizin ilk asırlardaki çok fonksiyonlu rollerine evrilmesi için önemli bir veri elde etmimize imkân sağlar.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sar'ânî. *el-Muşannef fi'l-ḥadîs*. thk. Habiburrahman el-E'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Adıgüzel, Adnan. "İslâmiyet'in İlk Dönemlerinde Eğitim Öğretim". *Diyanet İlmî Dergi* 37/2 (2001), 43-57.
- Ağırman, Mustafa. *Hz. Muhammed (sav) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Ağırman, Mustafa. "Hz. Peygamber'in Mescidde Yaptığı Sohbetler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 99-123.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. Alemü'l-Kütüb, 1997.
- Akın, Ahmet. "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 179-211.
- Aksoy, Mehmet Abdullah. *Suffa Ashâbi ve İslâm Hukukununun Oluşmasına Etkileri*. İzmir: DEÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2010.
- Aras, Mehmet Özgü. *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fıkhi Görüşleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Avcı, Mesut. "Kur'an ve Sünnette Sahabenin Fazileti ve Tarihsel Değeri". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 30-40.

- Aycan, İrfan vd. *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin. "İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İbadet Ahlâk, Zühd Ve Takvâ Anlayışı". *Hikmet Yurdu* 12/24 (2019), 11-36.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Mustafa Dîb. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1987.
- Cerâî, Ebû Bekr b. Zeyd. *Tuhfetu'r-râkiu ve's-sâcidu bi ahkâmî'l-mesâcid*. Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1. Basım, 2004.
- Cevherî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd. *Müsned*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.
- Cündî, Abdulhalim. *Ebû Hanîfe batalu'l-Hürriyye ve't-Tesâmuh fi'l-İslâm*. Kahire: el-Meclisu'l-Ala li Şuûni'l-İslâm, 1966.
- Çetiner, Bedreddin. "Ahkâmü'l-Kur'ân". 551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve 'aşruhû-ârâ'ühû ve fıkhuhû*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, 1947.
- Gözütok, Şakir. *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.

- Gözütok, Şakir. "İslam Eğitiminde Kadınlar". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 3. Basım, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1980.
- Heysemî, Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma 'u'z-zevâ'id ve menba 'u'l-fevâ'id*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1994.
- İbn Abdülberr, Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma 'rifeti'l-aşhâb*. Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibuddin Ebi Saîd Ömer b. Ğurame el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed. *el-Muşannef fî'l-eĥâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1409.
- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Helel. Kahire: el-Fârûku'l- Hadîsiyye, 2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim ez-Zeybek - Adil Murşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- İbn Hallikân, Ahmed b Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbn Kayyim, el-Cevziyye. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde, Meşhûr b. Hasan Alü Selmân. Cidde: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1423.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Dâru Hicr, 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1. Basım, 2001.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Şıfatü's-şafve*. thk. Mahmûd Fâhûrî. Halep: Dâru'l-Ma'rife, 1971.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Ġâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. nşr. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin. *el-Muhtâr min menâkıbi'l-ahyâr*. thk. Me'mûn es-Sâğircî, Muhammed Edîb el-Câdir, vd. 6 Cilt. Merkezü Zâyed li't-Turâs ve't-Târîh, 1. Basım, 2003.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaûd, Mahmûd el-Arnaûd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1986.
- Kahtânî, Said b. Ali b. Vehf. *el-Mesâcid*. Riyad: Matbaatü Sefîd, ts.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Kâsımî, Cemâleddin. *İslâhu'l-mesâcid mine'l-bed'i ve'l-'avâid*. el-Mektebu'l-İslâmî, 1983.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtîbü'l-idâriyye (Nizâmü'l-hükûmeti'ne-beviyye)*. thk. Abdullah el-Halidî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 2. Basım, ts.
- Kılıçer, M. Esad. *İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları*. Ankara: DİB. Yayınları, 1994.
- Önder, Abdullah. *İbrâhim en-Nehâî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhına Etkisi*. Malatya: İÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2022.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen. *el-Muhaddisü'l-fâşıl bey-ne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed 'Ecâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 3. Basım, 1404.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân. *es-Sünen*. thk. Said b. Abdullah el-Hümejd vd. Riyad: Dâru'l-Alûke, 1. Basım, 2012.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985.

- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sabit". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015), 33-47.
- Sülemî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb. *Kitâbü Edebi'n-nisâ' (Kitâbü'l-Ġâyeye ve'n-nihâye)*. thk. Abdülmecîd Türkî. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdulvahhab Abdullatif. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadîse, ts.
- Şahin, Rûmeysa. *Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Âşâr*. thk. Halid el-Avvâd. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2. Basım, 2011.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Aşl*. thk. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şimşek, Eyup. "Camilerde Eğitim". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Şîrâzî, Ebû İshâk. *Tabakâtü'l-fukahâ'*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râidu'l-Arabî, 1. Basım, 1970.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Muhammed Sadık. Necef: el-Mektebetü'l-haydariyye, 1964.
- Yiğit, Metin. "İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası". *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 139-156.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm, Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1990.
- Zeylaî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Naşbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 1997.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.